

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Нуриддин Хўжанов

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети таянч докторанти

ИЛК ЎРТА АСРЛАР СУҒД ВА УСТРУШОНА АЛОҚАЛАРИНИНГ МОДДИЙ МАДАНИЯТДА АКС ЭТИШИ МАСАЛАСИ

Аннотация: Мазкур мақолада илк ўрта асрлар Суғд ва Уструшона алоқаларининг моддий маданиятда акс этиши масаласи археологик топилмалар орқали очиб берилган. Шунингдек, Суғд ва Уструшона маданиятидан яхшигина хабардор бўлганли археологик материаллар асосида кўрсатилган. Суғд ва Уструшона моддий маданиятидаги яқинлик археологик ёдгорликларни солиштириш натижасида эътироф этилган.

Калит сўзлар: Суғд ва Уструшона, Қалаи Қахқаха I, Қўштепа, Оқтепа, Қўрғонтепа, Панжикент, Варахша, Бунжикат

Монийларнинг Суғдга келиб жойлашишлари натижасида минтақа қурилишида тасвирий санъатнинг ривожланганлиги маълум. Б.Ғойибовнинг келтиришича, Суғд ва Уструшона маданиятидан яхшигина хабардор бўлган монийлар Афросиёб, Панжикент, Варахша, Бунжикат каби деворий суратларни чизишган¹. Тарихий Уструшона шаҳарлари маданияти, жумладан, тасвирий санъат намуналарининг Суғд тасвирий санъат намуналари таъсирида ривожланганлиги ва бу ҳолатнинг узок

¹ Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Пачнинг ўрни (илк ўрта асрлар). – Тошкент: Наврўз, 2012. – Б. 109-126.

тарихий алоқаларга таянилиши соҳа мутахассисларининг ишларида ҳам қайд этилади².

Қалаи Қахқаха I куҳандизи ва жанубий шаҳар деворлари бўйлаб турар-жой ва жамоат маҳаллалари, ишлаб чиқариш бинолари, шунингдек, шаҳар майдонидаги, шаҳар ибодатхонасидаги тадқиқотлар ҳам Суғд ва Уструшона алоқалари тўғрисидаги юқоридаги фикримизни исботлашга хизмат қилади. Масалан, замонавий Шаҳристоннинг шарқида “сукунат ҳудуди” ҳисобланган Чаҳортепадаги қабрлар ҳамда мусулмон қабристони ва масжиди ўрганилиши натижасида Уструшонадаги дафн маросимларининг ўзига хосликлар билан бир қаторда Суғд ва араб дафн маросимларининг таъсирини кўришимиз мумкин³.

Суғд ва Уструшона моддий маданиятидаги яқинлик бир қатор археологик олимлар томонидан эътироф этилган. Уструшонанинг қадимий бошқарув марказларидан бири бўлган Зоминдаги ёдгорликларда Л.М.Сверчков бошчилигида олиб борилган қазилмалар натижасида бу ерда исломдан олдинги даврларда бир неча аҳоли маскани мавжуд бўлгани ва улар воҳанинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўзига хос ўрин тутгани кўрсатиб берилиб, суғдий маданиятнинг шаҳарсозлик жиҳатларига урғу қаратилган⁴. Шунингдек, кейинги йилларда уструшонашунос олимлардан М.Пардаев ҳам ўз тадқиқотларида Суғд ва Уструшона алоқалари меъморчиликда акс этганлиги билан боғлиқ қарашларини баён этган эди⁵. Бу ҳолат Суғд ва Уструшонанинг нафақат илк ўрта асрлар балки антик даврларда ҳам алоқалар олиб борганликлари тўғрисидаги хулосаларни кучайтиради.

Мустақиллик йилларида қадимий Суғд ва Уструшонанинг ўтмиш тарихи моддий маданият асосида ўрганиб, оммалаштиришда, иккала минтақа алоқаларини очиб беришда Ю.Ф.Буряков, А.А.Грицина, М.Исҳоқов, М.Х.Пардаев, Ж.И.Ғофуров, А.Бердимуродов, З.Холбоев, Т.Омонжулов, С.С. Қудратов, Б.Б.Тўйчибоев, Т.У.Салимов, А.Отахўжаев, Ғ.Бобоёров, Ф.Тошбоев, Б.Ғойибовларнинг у ёки бу даражада ҳиссаси бор. Улар орасида айниқса, Ю.Ф.Буряков, А.А.Грицина, М.Пардаевларнинг археологик изланишлари анча кенг ва чуқурлиги билан ажралиб туради.

Қадим ва илк ўрта асрлар Уструшона тарихининг билимдони, археолог А.А.Грицинанинг ўнлаб тадқиқотлари воҳадаги давлатчилик тарихига эътибор қаратар экан, суғдий давлатчилик масалаларига ҳам тўхталиб ўтган. Воҳа тарихини археологик қазилмаларда қўлга киритилган моддий буюмлар, нумизматик материаллар ва ёзма манбалар асосида ўрганиб келаётган тадқиқотчи исломдан олдинги даврда Уструшона ҳукмдорлари, Афшинлар сулоласининг келиб чиқиши масалалари бўйича ўз қарашларини билдирган⁶. У раҳбарлик қилган археологик гуруҳ

² Костров П.И. Техника живописи и консервация росписей древнего Пянджикента / Живопись древнего Пянджикента. – Москва: Искусство, 1954. – С. 159-198; Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись, скульптура. – Москва: Искусство, 1973. – 65 с.

³ Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента // История и культура народов Средней Азии. – Москва: Наука 1976. – С. 75-89.

⁴ Сверчков Л.М. Замок Мык и его округа // Древний Заамин. – Ташкент, 1994. – С. 22.

⁵ Пардаев М. Х. Уструшона ва Суғдиёнанинг антик ҳамда илк ўрта асрлардаги моддий-маданий алоқалари / Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. –Тошкент: Фан, 2002. – Б. 108.

⁶ Грицина А.А. Уструшанские были. – Ташкент, 2000. – С. 5-6; Грицина А.А., Мамаджанова С.Д., Мукимов Р.С. Археология, история и архитектура средневековой Уструшаны. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 18, 24-25,

Зоминда Азлартепа, Қўштепа, Оқтепа, Қўрғонтепа, Хитойтепа ва Жартепада қазилар олиб борди. 1995 йилгача улар томонидан Пишағорсой хавзасида ўрта асрларга оид 31 та зич жойлашган ёдгорликлар аниқланди. Уструшонанинг пойтахти Бунжикат ва йирик қалъа Зоминда турли даврларда пул зарб қилинган ва махсус қурилган зарбхоналар бўлиши ҳудуднинг сиёсий-иқтисодий салоҳиятини кўрсатади⁷.

Археолог М.Пардаев Эфталлийлар ва Турк хоқонлиги бошқарувида тўхталиш асносида минтақаларнинг алоқаларига ўз эътиборини қаратишга ҳаракат қилади⁸. Тадқиқотчи Суғд ва Уструшонадаги Турк хоқонлиги даври бошқаруви билан бир қатор жиҳатларга, хусусан, ҳар иккала ҳудуддаги туркий сулолаларнинг ўрни масаласига эътибор қаратган. Айниқса, олимнинг сўнгги тадқиқотларида Суғд ва Уструшонанинг Буюк ипак йўли доирасида алоқалари, ушбу алоқаларнинг тарихий илдизлари антик даврларга оидлигига доир⁹ ва иккала минтақа қишлоқ маконларининг ўхшашлигига эътибор қаратган¹⁰. Шунга ўхшаш турк-суғд симбиози масаласини тадқиқ қилган А.Отахўжаев Суғд ва Уструшонадаги ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жиҳатларни ёритар экан, бу масалада Суғд ва Уструшонада кечган жараёнларга тўхталиб ўтган. Тадқиқотчи Уструшонани ўтроқ ва кўчманчи минтақалар ўртасида “контакт макон” дея эътироф этади¹¹. Ғарбий Турк хоқонлиги давлатчилиги тарихини ўрганган Ғ.Бобоёров Суғд ва Уструшона ҳам бир қатор воҳа ҳукмдорликлари каби бир неча усуллар орқали бошқарилганига урғу берган¹². Суғдшунос Б.Ғойибов тадқиқотларида ҳам иккала ҳудуд алоқалари тўғрисида сўз юритилиб, Суғд ҳукмдори Ғуракнинг Уструшона билан қариндошлиги ва Панч ҳукмдорларининг Уструшона афшинлари билан алоқадорликларига доир илгари сурилганлиги кўзга ташланади¹³.

Илк ўрта асрлар Суғд ва Уструшона мафкуравий ҳаётига кириб келган қадимги туркларга алоқадор яна бир жиҳат шуки, хоқонликнинг давлат мафкурасида кенг ўрин олган бўри тотеми билан боғлиқ тасвирлар ушбу тарихий вилоятлардаги қадимий шаҳар харобалардаги топилмаларда учрайди. Дарвоқе, Турк хоқонлигининг мафкураси билан боғлиқ сюжетлар Суғд ва унга қўшни ҳудудларда учраши ҳам минтақада туркий элатларнинг кенг тарқалиши билан алоқалидир. Самарқанд Суғдининг муҳим сиёсий ва маданий марказларидан бири бўлмиш Кофир-қалъа ёдгорлигида бир неча сопол муҳрлар топилган бўлиб, улар орасида бола эмизаётган

⁷ Грицина А.А., Содиков М. Эски Ховос ва унга қўшни ҳудудлар қадим ва ўрта асрларда. – Тошкент: 2010, – Б. 51.

⁸ Бердимуратов А.Э., Пардаев М.Х. Замок Кингиртепа // ИМКУ, вып. 22. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 67; Ғофуров Ж.И., Пардаев М.Х. Уструшонанинг Турк хоқонлиги билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларига доир // “Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)” мавзудаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, «VNESHINVESTPROM» нашри, 2019. – Б. 56-60.

⁹ Пардаев М., Ғофуров Ж. Марказий Осиё – Буюк ипак йўли тизимида (қадим ва ўрта асрлар). – Тошкент: LESSON PRESS, 2021. – Б. 8-15, 20-67.

¹⁰ Пардаев М., Ғофуров Ж. Уструшонанинг илк ўрта асрлар қишлоқ маконлари (ёзма ва археология манбалари асосида). – Тошкент: ИЛМИЙ – ТЕХНИКА АХБОРОТИ – PRESS нашриёти, 2016. – Б. 39-71, 266-281.

¹¹ Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: ART-FLEX, 2010. – Б. 8-9.

¹² Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 1840; Ўша муаллиф. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Тарих фанлари док. дисс. автореферати. – Тошкент, 2012. – Б. 41-43.

¹³ Ғойибов Б. Суғд конфедерацияси: шаклланиши, тараққиёти ва таназзули. – Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2015. – Б. 169; Ғойибов Б. Суғд тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, СамДУ, 2020. – Б. 58-59.

бўри тасвири алоҳида кўзга ташланадиган жиҳатларга эга¹⁴. Кофир-қалъа топилмаси айнан ушбу ривоят билан боғлиқ бўлиб, шунга ўхшаш сюжетларлар Уструшона Афшинлари саройи деворий расмларида, Тошкентдан топилган олтин медальон ва Панжикент ибодатхонасида аниқланган олтин брактиатда учраши диққатга сазовордир¹⁵.

А.Бердимуродов ва Г.Богомолловлар Кофир-қалъа буллаларини ўрганиш жараёнида бўри билан боғлиқ афсонанинг эпизоди Қала-и Қахқаха (Бунжикат) Афшинлар саройи деворий расмларида ўз аксини топганига эътибор беришган. Тадқиқотчиларга кўра, айнан Суғд ва Уструшона бошқарувчиларига тегишли бино қолдиқларида болаларни эмизётган она бўри тасвири давлатни бошқарган амалдорлар тоифаси билан алоқадордир.

Суғд ва Уструшона моддий ва маънавий ҳаётидаги умумийликларни ўрганишда нумизматик материаллар ва тасвирий санъат асарлари намуналарининг ҳам ўрни катта. Самарқанд вилоятидаги Кофир-қалъа ёғоч лавҳасидаги марказий перзонаж – Нана илоҳаси тасвири илк ўрта асрлар танга-пул зарби ва суғдий короластикада ҳам ўз аксини топган. Бош қисмини ярим ой кўршаган ҳолатдаги Нана тасвири лой ҳайкалчаларда ҳам ифодаланган. Тарихий Суғд ва Уструшона оралиғида жойлашган Мингтепа ёдгорлиги (Булунғур – Ғаллаорол туманлари оралиғи) ва унга яқин ҳудудлардан топилаётган суғдий-туркий тангаларнинг олд томонида қўшалок тасвир – ҳукмдор ва малика тасвирлари ўрин олган бўлиб, танганинг орқа томонида суғдий ёзувда “Нана-хотун” сўзлари учрайди. Суғдшунос олима О.И.Смирнова томонидан *MR'Y ... x'ttwn* “Подшо ... хотун” деб ўқилган¹⁶ ушбу турдаги тангалар тангашунос Ғ.Бобоёров ва А.Кубатинлар томонидан *MR'Y pncu nn-x'ttwnh* “Панч ҳукмдори (ва) Нана-хотун” шаклида ўқиб чиқилди¹⁷. Шунингдек, Панч ҳукмдори Чакин Чўр Билгадан кейин зарб қилинган Панч тангаларида *pncu nnδβnрnwh* “Панч қироличаси Нана” жумлалари учраб, суғдшунослар бу ҳолатни “танга Билганинг қизи номидан зарб қилинган, Деваштич ҳукмдорлар хонадонидан бўлмагани учун ўз аёли номини акс эттирган”, деб ҳисоблайдилар¹⁸. Бундан кўринадики, Нана образи суғдийлар эътиқоди ва маънавий ҳаётида юксак ўрин тутган ва у билан боғлиқ тушунчалар тасвирий санъатда ёйилган. Шу билан бирга, ушбу илоҳа билан боғлиқ тасаввурлар давлат бошқарувида ҳам муҳим ўрин эгаллаб, бошқарувда иштирок этган маликалар унга қиёсланган. Бу ҳолат ушбу мафкуравий қарашларнинг Суғд ва Уструшонага тенг алоқадорлигига ишора беради.

Суғд ва Уструшона тасвирий санъатидаги умумийлик А.Бердимуродов ва Г.Богомолловлар тадқиқотларида ҳам ўрин олган бўлиб, ҳар иккала тадқиқотчи Афросиёб сарой деворий расмларидаги айрим сюжетларни таҳлил қилар экан, уларни Шаҳристон деворий суратлари билан таққослаганлар. Ушбу тадқиқотчиларга кўра, Афросиёб деворий расмларидаги персонажлар этник мансублиги масаласида гарчи

¹⁴ Бердимуродов А., Богомоллов Г. Тюрки в искусстве раннесредневекового Согда. ... – С. 66.

¹⁵ Бердимуродов А., Богомоллов Г. Тюрки в искусстве раннесредневекового Согда ... С. 66-67.

¹⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – Москва: Наука, 1970. – С. 275-281; О.И. Смирнова. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – Москва: Наука, 1981. – С. 423-428.

¹⁷ Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о монетах Согда с титулом «хатун» // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане / Под. ред. Ш. Камолиддин. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – С. 79-87.

¹⁸ Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар ... – Б. 34-36; Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Панчининг ўрни. ... – Б. 101-102.

тадқиқотчилар орасида турлича талқинлар мавжуд бўлишига қарамай, ушбу тасвирларга оид дастлабки тадқиқотлардаёқ маҳаллий суғдий ва туркий этник унсурлик устуворлик қилиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилган эди¹⁹.

Хуллас, Суғд ва Уструшона алоқалари тарихи бўйича амалга оширилган тадқиқотларни баҳолар экканмиз Суғд ва Уструшона тарихий-географик вилоятлари бўйича олиб борилган изланишларнинг кўлами кенг, бироқ уларда асосий диққат-эътибор улардан муайян биттасига қаратилгани учун ҳар иккала ҳудуднинг ижтимоий-сиёсий ва этномаданий алоқалари кенг ёритилганмаганлиги аён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 36-38.
2. Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о монетах Согда с титулом «хатун» // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане / Под. ред. Ш. Камолиддин. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – С. 79-87.
3. Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись, скульптура. – Москва: Искусство, 1973. – 65 с.
4. Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента // История и культура народов Средней Азии. – Москва: Наука 1976. – С. 75-89.
5. Бердимуратов А., Богомоллов Г. Тюрки в искусстве раннесредневекового Согда // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане. Выпуск 8 / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2021. – С. 66-67.
6. Бердимуратов А.Э., Пардаев М.Х. Замок Кингиртепа // ИМКУ, вып. 22.– Ташкент: Фан, 1988. – С. 67;
7. Бобоёров Ф. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 1840; Ўша муаллиф. Ғарбий Турк ҳоконлигининг давлат тузуми. Тарих фанлари док. дисс. автореферати. – Тошкент, 2012. – Б. 41-43.
8. Ғойибов Б. Суғд конфедерацияси: шаклланиши, тараққиёти ва таназзули. – Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2015. – Б. 169;
9. Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Пачнинг ўрни (илк ўрта асрлар). – Тошкент: Наврўз, 2012. – Б. 109-126.
10. Ғойибов Б. Суғд тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, СамДУ, 2020. – Б. 58-59.
11. Ғофуров Ж.И., Пардаев М.Х. Уструшонанинг Турк ҳоконлиги билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларига доир // “Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)” мавзуидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, «VNESHIN-VESTPROM» нашри, 2019. – Б. 56-60.

¹⁹ Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 36-38.

12. Грицина А.А., Содиқов М. Эски Ховос ва унга қўшни худудлар қадим ва ўрта асрларда. – Тошкент: 2010, – Б. 51.
13. Грицина А.А. Уструшанские были. – Ташкент, 2000. – С. 5-6;
14. Грицина А.А., Мамаджанова С.Д., Мукимов Р.С. Археология, история и архитектура средневековой Уструшаны. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 18.
15. Костров П.И. Техника живописи и консервация росписей древнего Пянджикента / Живопись древнего Пянджикента. – Москва: Искусство, 1954. – С. 159-198;
16. Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: ART-FLEX, 2010. – Б. 8-9.
17. Пардаев М., Гофуров Ж. Марказий Осиё – Буюк ипак йўли тизимида (қадим ва ўрта асрлар). – Тошкент: LESSON PRESS, 2021. – Б. 8-15, 20-67.
18. Пардаев М., Гофуров Ж. Уструшонанинг илк ўрта асрлар кишлок маконлари (ёзма ва археология манбалари асосида). – Тошкент: ILMIY – TEXNIKA AXBOROTI – PRESS нашриёти, 2016. – Б. 39-71, 266-281.
19. Пардаев М.Х. Уструшона ва Суғдиёнанинг антик ҳамда илк ўрта асрлардаги моддий-маданий алоқалари / Шахрисабз шахрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002. – Б. 108.
20. Сверчков Л.М. Замок Мык и его округа // Древний Заамин. – Ташкент, 1994. – С. 22.
21. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – Москва: Наука, 1970. – С. 275-281; О.И. Смирнова. Сводный каталог согдийских монет . Бронза. – Москва: Наука, 1981. – С. 423-428.